

## POZNÁMKA K "TRETIEMU TYPU" DISKURZU

JÁN ŠULAVÍK, Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV, Bratislava

V štúdiu *Univerzalita a jedinečnosť diskurzu* [1] Miroslav Popper analyzoval klasické a postmoderné chápanie diskurzu a na záver formuloval syntetickú tézu, podľa ktorej - stručne povedané - každý diskurz má univerzálne i jedinečné stránky, pričom tieto dve stránky konkrétneho diskurzu sú v rôznom kvantitatívnom pomere. Domnievam sa, že touto formuláciou vznikol problém "tretieho typu" diskurzu, pretože teraz môžeme hovoriť nie o dvoch, ale o troch základných koncepciách diskurzu - klasickej, postmodernej a Popperovej. V tomto kontexte si kladiem otázku, aká je povaha tretieho typu diskurzu vo vzťahu k prvým dvom, otázku, či tretí typ je akousi neutrálnou syntézou, o ktorej možno predpokladať, že je rovnako vzdialená od klasického i postmoderného chápania, alebo je rozvinutím niektorej z prvých dvoch interpretácií. Chcel by som nadviazať na Popperove závery a ukázať, že predpoklad o neutralnosti nie je hodnoverný, t.j. že tretí typ diskurzu je obohatením predovšetkým klasického chápania. Nepolemizujem s východiskami a postupom Popperovej analýzy, ide mi iba o interpretáciu jeho záveru.

V pozadí tejto diskusnej poznámky leží však aj globálnejší motív, ktorý sa týka celkového zamerania filozofie. Uvedená formulácia vzťahu medzi univerzálnym a partikulárnym je totiž myšlienkovy veľmi produktívna. Možno sa s ňou stretnúť v rôznych súvislostiach aj u iných autorov, ktorí sa snažia pomenovať našu dnešnú situovanosť. Ako hovorí F. Novosád, hľadanie vhodného pomeru medzi univerzálnym a partikulárnym patrí k základným obsahom sporov o povahu súčasnej kultúry ([2], 9). V tomto texte sa snažím poukázať na hranice možností riešenia tohto sporu. Tieto obmedzenia sú spojené aj s pohybom (posunom) významu pojmov "univerzálne - partikulárne". Popperova štúdia vďaka svojim jasným kontúram môže slúžiť ako akýsi "model", ktorý má však oveľa širší dopad, než na aký si na prvý pohľad nárokuje.

M. Popper v spomínanej štúdiu vychádza z kognitívnej a diskurzívnej psychológie, ktoré sú ovplyvnené odlišnými typmi filozofického chápania diskurzov. Kognitívna psychológia, späť s klasickým prístupom, hľadá univerzálne pravidlá pre vedenie diskurzu. Je tak spojená s predpokladom, že prostredníctvom týchto univerzálnych pravidiel by komunikujúci mohli ľahšie dôjsť k spoločným významom a vzájomnej relatívnej zhode. Na rozdiel od toho postmoderný prístup diskurzívnej psychológie, ktorý vychádza z neskorého Wittgensteina, odmieta myšlienku existencie pravidiel univerzálne použiteľných na ľubovoľný diskurz. Namiesto toho zdôrazňuje rozmanitosť jazykových hier a diskurzov s vlastnými špecifickými pravidlami.

Autor analyzuje príčiny, ciele a predpoklady oboch prístupov a dospieva k záveru, že tieto prístupy sa zrodili v odlišných kognitívnych situáciách a sú pod vplyvom rozdielnej tradície. Klasický prístup, ktorý sa vinie ešte od Descarta, sa uplatňuje v podmienkach využitia širokých počítačových aplikácií. Postmoderný prístup vyrastá

z analýzy sociálnych situácií a interakcií. Tieto diskurzy vznikli v špecifických kognitívnych situáciách, preto podľa autora nemožno ani jeden typ sám osebe zovšeobecniť. M. Popper sa domnieva, že diskurz nie je ani výlučne jedinečný, ani univerzálny a že v rôznych diskurzoch môže prevládať jedna alebo druhá stránka, no nedajú sa od seba jednoznačne oddeliť.

Diskurzívna psychológia vychádza z neskorého Wittgensteina, preto sa musíme stručne vrátiť k niektorým dôležitým tézám v jeho *Filozofických skúmaniach*. V súvislosti s požiadavkou všeobecne vymedziť "jazykovú hru" Wittgenstein píše: "Namiesto toho, aby som určil, čo je spoločné všetkému, čo nazývam jazykom, hovorím, že niet toho, čo by bolo všetkým týmto javom spoločné a vzhľadom na čo by sme používali to isté slovo." ([3], 55). Ak teda existuje nejaká univerzálna výpoveď týkajúca sa jazykových hier (a diskurzov), je to negácia: Neexistuje nič, čo by mali spoločné (univerzálne). Tento postoj vylučuje konštrukciu tak klasického, ako aj tretieho chápania, ktoré sa zhodujú v tom, že uznávajú pozitívnu existenciu univerzálneho aspektu diskurzu. Už preto tretí postoj nemožno zaradiť pod postmoderné chápanie. Wittgenstein chce radikálne skoncovať s ideou, že jazyk funguje vždy iba jedným spôsobom a slúži rovnakému účelu na báze nejakého univerzálneho diskurzu. Neustále poukazuje na rozmanitosť jazykových situácií, v ktorých sa používajú určité termíny alebo výpovede. Predpoklad, že keď niekto používa slovo, zároveň dokáže obsiahnuť všetky jazykové situácie, v ktorých možno toto slovo použiť, považuje za absurdný. Jedným z dôvodov je aj to, že tieto možné jazykové situácie nie sú dané aktuálne (ako uzatvorená množina možností), ale ľudia ich neustále tvorivo objavujú a vytvárajú. Wittgenstein hovorí aj o tzv. príbuzenskej všeobecnosti, ktorá však jeho odmietavý vzťah k univerzálnosti neoslabuje, skôr naopak.

Napriek tomu, že tretí diskurz možno interpretovať ako klasickú formu, treba zdôvodniť, že má aj istý postmoderný aspekt. M. Popper hovorí, že neexistuje diskurz, ktorý by mal iba univerzálne alebo iba špecifické stránky. Touto tézou posúva klasický a postmoderný diskurz do roviny dvoch rôznych kvalitatívnych vlastností, ktoré v reálnych diskurzoch nadobúdajú konkrétne kvantitatívne hodnoty a kvantitatívny pomer. Postmoderný aspekt tejto predstavy spočíva v tom, že autor neurčuje konkrétny pomer medzi univerzálnym a špecifickým v diskurze, pretože tento pomer sa vytvára v jednotlivej komunikačnej situácii, a je teda otázkou konkrétneho výskumu. Tento aspekt však nepredstavuje dominantnú charakteristiku diskurzu.

Ako som už naznačil, tretí typ diskurzu je určitým rozvinutím klasického typu. Ak vychádzame z Popperovho textu, tieto dva diskurzy - prvý a tretí - sa v podstate líšia tým, že kým klasický sa sústreďuje hlavne na hľadanie univerzálnych pravidiel platiacich pre každú jazykovú hru, tretí typ ešte navyše nezabúda pripomenúť, že existujú aj jedinečné (špecifické, partikulárne) stránky konkrétneho diskurzu, ktoré sa obmedzujú iba na danú oblasť komunikácie. To, že klasický postoj nehovorí o špecifických stránkach diskurzu, však ešte nemusí znamenať, že popiera existenciu špecifických pravidiel. Klasický diskurz si iba nevšima špecifické, výlučne sa zameriava na univerzálne pravidlá a tie hľadá. Záver štúdie, že diskurz má aj jedinečné stránky, možno do istej miery "odľahčiť" interpretáciou, podľa ktorej tretie chápanie diskurzu len explicitne formuluje to, čo sa v klasickom diskurze implicitne predpokladá. Tento pohyb

od implicitného k explicitnému má však hlbšiu vrstvu, v ktorej sa odohral oveľa závažnejší a zaujímavejší významový posun.

Pri prechode od klasického k tretiemu typu diskurzu sa totiž uskutočnila významová diferenciácia "univerzálneho", ktorú zachytíme tým, že rozlíšime "univerzálne" v úzkom a širokom slova zmysle. Podstatu tohto aspektu budem ilustrovať na príklade z teórie mechanického pohybu. (Tento príklad i nasledujúci postup som už použil pri analýze fenoménu "nemyslieť na smrť" [4].) Vezmime si najskôr termíny "pohyb" - "kľud". Ako je známe, v rámci každodenného používania sa termín "pohyb" kladie do opozície s termínom "kľud". Tieto slová sa v bežnom chápaní vzájomne vylučujú: pohyb nie je kľud a opačne. Naproti tomu teória mechanického pohybu je založená na širokom chápaní termínu pohyb, takže zahŕňa aj termín kľud. Mechanická fyzika teda termín pohyb posunula do vyššej roviny všeobecnosti a urobila z neho základ aj pre hlbšie pochopenie jeho významovej opozície - kľudu. Kľud zredukovala na pohyb; kľud je teda špecifickým prípadom pohybu, je to pohyb s nulovou rýchlosťou.

Ako som už uviedol, klasický diskurz sa zameriava na univerzálnu, nie na špecifickú (jedinečnú) stránku diskurzov. Univerzálne kladie do opozície voči špecifickému, na ktoré sa však explicitne nesústreďuje. Túto situáciu možno prirovnáť k bežnému používaniu termínov pohyb - kľud. Naproti tomu pri treťom type chápania diskurzu sa hovorí nielen o univerzálnej stránke diskurzov, ale aj o tom, že každý diskurz má aj jedinečnú (špecifickú, partikulárnu) stránku. Univerzálne a jedinečné sa tu chápu ako dve stránky toho istého diskurzu. Ak však tvrdíme, že "každý diskurz má jedinečnú stránku," hovoríme tým, že istá vlastnosť existuje vo všetkých diskurzoch a že je teda univerzálna. Diskurz má tak dva typy univerzálnych vlastností - to, čo má spoločné s inými diskurzmi, a to, čím sa od nich odlišuje. Vlastnosť "mať jedinečné aspekty" je rovnako univerzálna ako vlastnosť "mať univerzálnu stránku". Dostávame tak dva významy "univerzálneho": v užšom význame je univerzálne protikladom jedinečného (špecifického, partikulárneho) a v širokom zmysle "univerzálne" zahŕňa tak univerzálne v užšom význame, ako aj "jedinečné". Jedinečné je tu tiež formou univerzálneho. Tretie chápanie diskurzu je tak určitým rozvinutím klasického v rámci jeho hraníc a možností. Ak teda klasický diskurz predpokladá univerzálne iba v užšom slova zmysle, Popperovo vymedzenie diskurzu sa opiera aj o predpoklad univerzálneho v širokom zmysle.

Z tohto hľadiska tvrdenie, že diskurz má univerzálne vlastnosti (klasické chápanie), ako aj téza, že diskurz má iba špecifické stránky (postmoderný postoj), sú na rovnakom stupni všeobecnosti. Je tu však aj významný rozdiel. Kým klasické chápanie predstavuje všeobecný postoj, ktorý má pozitívny vzťah k univerzálnosti (aj k svojej vlastnej), postmoderný prístup možno interpretovať ako všeobecný náhľad, v ktorom je prítomné určité vnútorné napätie (rozpor), lebo sa snaží dištancovať nielen od univerzálneho obsahu "cudzích" výpovedí, ale aj od univerzálneho, ktoré je späté s jeho vlastným postojom. Obrazne povedané, ide o univerzálne, ktoré by najradšej univerzálnym nebolo.

Myslím, že Popperova formulácia tretieho typu diskurzu potvrdzuje myšlienku, že "úsilie o hľadanie princípov, univerzálnych rámcov života, všeobecných pravidiel konania sa predsa len nezmazateľne vpísalo do základných štruktúr života európskej

kultúry a tohto dedičstva sa už nedokážeme zriecť, zrástlo s nami a stalo sa súčasťou našej 'prirodzenosti'" ([2], 9). V tejto poznámke k tretiemu diskurzu mi išlo o explikáciu iba jedného aspektu tejto prirodzenosti, ktorý je spojený s pohybom či rozštiepením obsahu pojmu "univerzálne". Podľa M. Poppera klasický i postmoderný diskurz je spätý s dvoma typmi kognitívnych situácií, ktoré predstavujú bezprostredné prostredie ich uplatnenia. Je to na jednej strane výskum počítačového modelovania a na strane druhej poznávanie sociálnych interakcií. V tomto kontexte vzniká otázka, či by tretí diskurz priniesol nejaké nové videnie alebo metodologické impulzy, keby bol "vložený" späť do týchto kognitívnych situácií namiesto predchádzajúcich "starých" diskurzov.

## LITERATÚRA

- [1] POPPER, M.: Univerzalita a jedinečnosť diskurzu. In: *Filozofia* 51, 1996, č. 12.
- [2] NOVOSÁD, F.: Kultúra princípov a kultúra zručností. In: *Filozofia* 52, 1997, č. 1
- [3] WITTGENSTEIN, L.: *Filozofické skúmania*. Bratislava 1979.
- [4] ŠULAVÍK, J.: O fenoméne "nemyslieť na smrť". In: *Človek medzi životom a smrťou*. Martin 1996.

---

PhDr. Ján Šulavík  
Kabinet výskumu sociálnej  
a biologickej komunikácie SAV  
Dúbravská cesta 9  
813 64 Bratislava  
SR